

context dels segles IV i V, però també amb l'acció de sant Cebrí contra els idòlatres del seu temps i per la unió de l'Església; el tractament dels temes doctrinals cristians del *De Pascha* i el *De resurrectione mortuorum*, amb un reguitzell d'autors clàssics, sobretot Virgili i Ovidi, fenomen típic dels autors cristians de l'antiguitat tardana. L'enorme tradició textual del *De Pascha*, que és com dir la seva fama, permet aprofundir l'estudi d'aquest poema i veure-hi un tema universal en la literatura cristiana medieval: la descripció al·legòrica de l'arbre nascut al Gòlgota, com a símbol de la doctrina cristiana, junt amb la *fons uitae*, els fruits del qual són pretesos pels homes de

nombroses nacions. Amb aquest poema a la mà, s'entén molt millor el *locus amoenus* que emmarca l'escenari de molts textos cristians, com ara el *Liber de gentilibus et tribus sapientibus* de Ramon Llull. L'haurem de comparar.

No volem deixar d'esmentar que l'autor ha volgut, en dedicar-los aquesta edició, honorar els mestres Joan Bastardas i Virgilio Bejarano. J. M. Escolà aconsegueix mantenir impecable la qualitat dels estudis sobre el llatí tardoantic i medieval llegada pels seus professors. En pot estar ben satisfet.

Óscar de la Cruz Palma

Universitat Autònoma de Barcelona

JIMÉNEZ SÁNCHEZ, Juan Antonio

La cruz y la escena. Cristianismo y espectáculos durante la Antigüedad Tardía

Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alcalá

de Henares, 2006, 189 p.

ISBN 84-8138-727-4

El llibre de Juan Antonio Jiménez Sánchez constitueix una interessant aproximació als espectacles vigents a l'antiga Roma (*ludi circenses*, *ludi scaenici*, *munera* i *uenationes*) al llarg de l'anomenada «antiguitat tardana», i sobretot a les circumstàncies en què els seus protagonistes visqueren i desenvoluparen la seva activitat lúdica. En paraules del mateix autor, amb aquest llibre es pretén, «apreciar la popularidad de la que gozaban estos ídolos de la Antigüedad, la postura de la Iglesia respecto a ciertas manifestaciones de origen pagano —como eran los espectáculos públicos—, determinados aspectos de la legislación civil de época tardía y otros asuntos de diversa naturaleza, como, por ejemplo, los de tipo sociológico» (p. 12).

L'autor és un autèntic especialista en la matèria. Ha centrat la seva activitat com a investigador en l'àmbit dels espectacles a la baixa romanitat i ha publicat els seus resultats a revistes i congressos, tant nacionals com internacionals. L'any 2001, va presentar la tesi doctoral, amb el títol *Poder impe-*

rial y espectáculos en Occidente durante la Antigüedad Tardía, dirigida pel Dr. Josep Vilella, professor de la Universitat de Barcelona. A més, ha desenvolupat estudis postdoctorals a la Universitat Charles De Gaulle-Lille III i, actualment, és membre del GRAT (Grup de Recerques en Antiguitat Tardana) de la Universitat de Barcelona.

El llibre es troba dividit en un total de sis capítols d'extensió desigual. El primer està dedicat a l'anàlisi de la legislació canònica que va regular els espectacles i la situació dels seus professionals (p. 15-37). L'autor parla de com l'Església es va mostrar sempre intransigent davant d'aquests espectacles heretats de la Roma pagana, que els va qualificar d'immorals i idolàtrics. A més, els consideraren causa de pecat mortal, ja que incitaven a la bogeria al circ, a la luxúria al teatre i a la crueltat a l'amfiteatre. L'autor es remunta a finals del segle II d.C., quan Tertulià denuncia, per primer cop, en *De spectaculis* l'assistència dels cristians als jocs, i explica com, en consonància amb

aquesta visió de les coses, els Pares de l'Església van exigir als professionals lúdics que volguessin entrar a la comunitat cristiana la renúncia del seu ofici per tal d'accedir al catecumenat. Després del baptisme, tindrien prohibit tornar a practicar-lo i, fins i tot, ensenyar-lo. L'autor mostra com, davant la manca d'una legislació eclesiàstica adient per afrontar la situació, l'opinió manifestada per alguns bisbes de prestigi, com ara Ciprià de Cartago (a mitjan segle III a.C.), va servir de precedent per redactar els primers cànons conciliaris que regularen aquest problema i que daten d'inicis del segle IV d.C. (p. 18-20). També va constituir un precedent la controvertida *Traditio apostolica* (possiblement de principis del segle III d.C. i atribuïda a Hipòlit de Roma), que va establir uns primers paràmetres litúrgics i que ja exigia la renúncia dels professionals lúdics per accedir al catecumenat (p. 21-24). A continuació, l'autor se centra en el desenvolupament de la legislació canònica dins el marc dels concilis eclesiàstics celebrats al llarg dels segles IV i V d.C., fent balanç de les *collectiones canonicae* i les actes conciliaris on es van contemplar disposicions sobre els espectacles (p. 20-36). Tota aquesta jurisprudència canònica coincideix a obligar els professionals lúdics a renunciar als seus oficis abans de ser admesos dins la comunitat cristiana; un cop cristians, se'ls prohibia que els tornessin a desenvolupar, i si n'hi havia algun que infringia la norma, estipulava la seva expulsió de l'Església. Aquest primer capítol acaba amb una breu al·lusió al *De fide et operibus* de Sant Agustí (413 d.C.), on el bisbe d'Hipona es pronuncia en aquest mateix sentit (p. 36-37).

Però els cànons eclesiàstics entraren en conflicte amb la legislació civil vigent al segle IV d.C., a la qual l'autor dedica el segon capítol del llibre (p. 39-66). Segons aquesta legislació, auriges, actors, arenaris i atletes es trobaven subjectes als principis d'obligatorietat i herència dels seus oficis, atesa la importància que tenien per al desenvolupament d'una política de *panem et circenses*, a la qual l'Estat no podia renunciar a causa de

la seva transcendència per a la distracció de les masses i en relació amb la propaganda imperial (p. 40-45). Aquesta clàusula legal els impedia prendre la fe cristiana, ja que l'Església exigia com a condició *sine qua non* que renunciessin al seu ofici. Tal com observa l'autor, la situació de desfasament entre la legislació canònica i la civil resulta paradoxal, tenint en compte que l'Estat romà no només havia deixat de perseguir el cristianisme, sinó que l'havia adoptat com a religió. Per evitar friccions, l'autor mostra com els emperadors van realitzar concessions, si bé foren moderades per evitar una fuga en massa de professionals lúdics que posés en qüestió la continuïtat dels espectacles, tan necessaris per al poder polític. Els valentinians aplicaren les primeres mesures legislatives per alliberar del seu ofici totes les actrius que desitjaren abraçar el cristianisme. Com que el problema afectava tots els professionals lúdics igualment, l'autor considerarà la possibilitat que s'adoptessin mesures similars per als aurigues, els actors homes, els arenaris i els atletes, tot i que els compiladors del *Codex Theodosianus* només van incloure al codi els preceptes relatius a les actrius, arran de la importància més gran d'aquestes a la política lúdica de l'Estat: eren les protagonistes del mim, el gènere teatral preferit del poble (p. 46-52). Tot i així, l'autor explica que, en el moment de publicar el *Codex Theodosianus* (438 d.C.), és molt possible que aquestes mesures ja no estiguessin vigents, arran d'una llei d'Honorí (414 d.C.) que obligava totes les actrius alliberades a tornar a l'escena. En aquest sentit, l'autor recorda la profunda crisi que es va desencadenar a Occident a inicis del segle V d.C. i que va obligar l'Estat a fer marxa enrere a la «liberalització» de les professions lúdiques i, per contra, a potenciar la política de *panem et circenses*, única sortida per calmar els ànims del poble. No se sap si es van prendre unes altres mesures similars en relació amb la resta de professionals lúdics, ni quant de temps estigué vigent la llei. Però la realitat és que va establir un precedent i, segons l'autor, podria explicar la presència de determi-

nats aurigues i actors que continuaren desenvolupant el seu ofici després de convertir-se al cristianisme (p. 53-56). No obstant això, la llei d'Honorí seria corregida per la legislació posterior. Segons comenta l'autor, l'emperador bizantí Lleó I (457-474 d.C.) va promulgar un primer edicte que prohibia que una dona, lliure o esclava, fos obligada a prostituir-se o a actuar als escenaris. Malgrat tot, aquest alliberament de les actrius no va suposar la desaparició de la infàmia que acompanyava el seu ofici. L'autor dedica la part final d'aquest segon capítol a les restriccions legals, tant de caire polític com privat, que continuaren patint alguns professionals dels espectacles, estigmatitzats per la infàmia, tot i haver abandonat el seu ofici i abraçat el cristianisme. No seria fins una llei de Justí I (520-523 d.C.) quan es començà a posar remei a aquesta situació d'injustícia viscuda per certs professionals lúdics, sobretot els actors i les actrius. L'autor apunta que, en aquesta millora, hi va poder influir el matrimoni entre Justinià i Teodora (524 a.C.), de baixa condició social i actriu quan era jove. De fet, Justinià, un cop entronitzat, va continuar promulgant mesures destinades a afavorir la situació de les actrius (p. 57-66).

En el tercer capítol, breu però de gran interès en el conjunt del llibre, l'autor desgrana les raons, d'índole molt diversa, que van incitar els professionals lúdics a adoptar el cristianisme com a religió des de la primera meitat del segle III d.C., la qual cosa ens permet aproximar-nos a la mentalitat de l'època (p. 67-77). Segons l'autor, les raons simplement espirituals d'abraçar una religió que assegurava la immortalitat de l'ànima després de la mort, van ser molt importants, sobretot als primers temps, moment de crisi política, econòmica i, en conseqüència, ideològica. Es tractaria de conversions molt valuoses, tenint en compte que es realitzaren en plena època de persecucions, quan no resultaria gens fàcil ser cristià i exercir com a tal. Tot i així, a partir de Valentinià I, ja en el segle IV d.C., començarien a proliferar les conversions interessades, basades en raons

més pragmàtiques. I és que el cristianisme va passar a ser l'única sortida que un professional lúdic tenia d'escapar del seu ofici obligatori i hereditari, i que, a més, comportava la infàmia. Davant d'aquest fenomen, l'Estat va reforçar la vigilància per assegurar la sinceritat de les conversions (p. 67-68). D'altra banda, l'autor ens parla de la proliferació de professionals lúdics «d'alt risc», com els aurigues, que abraçaren el cristianisme per poder seguir desenvolupant el seu ofici en condicions de «més seguretat». Aquests professionals, molt supersticiosos, es van veure atrets per les noves doctrines, sobretot per les místiques arribades d'Orient, entre les quals es trobava el cristianisme. En no haver deixat el seu ofici, aquest nous cristians no foren reconeguts per l'Església, però aquesta devoció cristiana extraoficial explicaria, segons apunta l'autor, que un auriga de nom Líber aparegués representat al fons d'una copa de vidre amb una creu al seu casc per protegir-se de tot mal. Una altra raó lògica de conversió al cristianisme en la qual incideix l'autor, és la voluntat d'escapar a la infàmia i al descrèdit social que suposaven determinades professions vinculades a l'espectacle (p. 68-74). L'autor parla també de l'interès de l'Església per atreure al seu si els professionals lúdics. I és que la prohibició d'assistir als espectacles va suposar la deserció de molts fidels. Per això, una manera de debilitar l'atracció dels cristians pels espectacles era captar-ne els protagonistes (p. 75-77).

En els tres capítols següents, l'autor fa balanç dels casos documentats de professionals del circ, el teatre, l'amfiteatre i l'estadi que es convertiren al cristianisme. Els casos documentats d'aurigues, actors i arenaris que abraçaren la fe cristiana són molt escassos, i tan sols se'n coneixen aquells que continuaren amb el seu ofici després de la seva conversió o els casos excepcionals, recordats a relats llegendaris amb una finalitat moral. L'autor comença centrant la seva atenció en els casos d'aurigues, als quals dedica el quart capítol del llibre (p. 79-93). A banda del cas de Líber, representat al fons

d'una copa, la resta d'aurigues ha estat documentada en inscripcions, generalment funeràries, i, en tots els casos, corresponen a individus que continuaren desenvolupant el seu ofici després de convertir-se. A continuació, l'autor se centra en els professionals del teatre, als quals dedica el capítol cinquè (p. 95-134). De fet, la major part dels casos documentats pertanyen a actors i a actrius. Els històrics (5) eren menys nombrosos que els llegendaris (9). Alguns deixaren el seu ofici al convertir-se, com Pelagia o Genesi, entre els llegendaris, i Cardamat, entre els històrics, que dedicaren la seva vida a la religió i a l'Església. N'hi va haver uns altres que continuaren exercint la seva professió malgrat que haguessin abraçat la fe cristiana, com Masculas. En darrer lloc, l'autor parla dels professionals de l'amfiteatre i de l'estadi, als quals dedica el capítol sisè, el més breu del llibre amb diferència (p. 135-137). En parla de manera molt succinta, ja que es tracta d'un grup molt difícil d'estudiar, per la qual cosa existeix un buit total de casos concrets. Sens dubte, arenaris i atletes van poder rebre el baptisme, tal com indi-

ca la *Traditio apostolica*, i, de fet, segons Sant Agustí d'Hipona, molts *uenatores* van deixar l'amfiteatre per la religió, de la qual cosa es vanagloria. Tot i així, no es coneix el nom de cap d'aquests conversos, almenys que es pugui identificar.

El llibre acaba amb unes conclusions breus que sintetitzen perfectament les idees principals desenvolupades. Cal subratllar que el llibre incorpora diversos índexs (de fonts, onomàstic i geogràfic) que faciliten l'ús de l'obra, a més d'un extens apèndix bibliogràfic, en el qual es discriminen fonts epigràfiques, fonts de tradició manuscrita i assaigs utilitzats. Intercalats al text, es reprodueixen, en blanc i negre, algunes figures que complementen les explicacions. Per últim, caldria destacar l'abundància de notes a peu de pàgina, que doten el text d'un aparell crític notable i que revesteixen de solidesa aquesta interessant aproximació als espectacles públics durant l'antiguitat tardana.

Isaías Arrayás

Universitat Autònoma de Barcelona

BARCELÓ, Miquel; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (eds.)

Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII

Universitat Autònoma de Barcelona, 2005. 125 p. Col·lecció Documents
ISBN 84-490-2394-7

Este volumen ofrece diez contribuciones de historiadores medievalistas y filólogos centradas en el estudio de las relaciones entre el islam y el mundo cristiano durante la edad media. Los trabajos abarcan el arco temporal medieval al completo cuando el asunto es el islam: desde las primeras referencias que se encuentran en el mundo bizantino (especialmente, san Juan Damasceno —siglo VIII—) (Pedro Bádenas), hasta la aparición de la traducción del Corán ya en época moderna, con motivo de la visita del cardenal Egidio de Viterbo a la península Ibérica en 1518 (Thomas E. Burman). El volumen,

pues, sirve de guía por la larga senda de relaciones intelectuales entre el mundo cristiano y el islam; las contribuciones nos conducen de forma amplia y compleja, tanto por el camino real como por muchos de los secundarios, abriéndose paso, en ocasiones, por territorios nuevos e inexplorados.

De hecho, el conjunto de los trabajos mantienen una argumentación: la percepción del islam en la Edad Media está basada en información básicamente correcta, es decir, tomada de la observación directa del mundo islámico, o de la traducción de textos árabes, o del diálogo interreligioso. Esta